

The Role of *Ali ibn ‘Abdullāh Warrāq Rāzī* in the Formation of the Hadith Writings of *Shaykh Ṣadūq*

Sayed Mohammad Mousavi

PhD student in Quranic and Hadith Sciences, Kashan University

Hosein Sattar

Assistant Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Kashan University

Hamid Reza Fahimitabar

Sciences of Quran and Hadith·Faculty of Literature and Foreign Languages·University of Kashan·Kashan·Iran

Extended Abstract

1. Introduction

The study of regional transmitters and their role in the transmission and preservation of ḥadīth heritage remains a relatively neglected area in Imami ḥadīth studies. This research focuses on a pivotal yet obscure figure from the Rayy school in the late 3rd/4th century AH: *Ali ibn ‘Abdullāh Warrāq Rāzī*. While largely overlooked in classical *Rijāl* sources, his significance is underscored by the fact that the eminent *Shaykh Ṣadūq* (d. 381 AH) narrates nearly 90 traditions from him across his works. This study posits that *Warrāq* served as a critical nexus, transferring traditions from the influential ḥadīth centers of Kufa and Qom to Rayy, with *Ṣadūq* acting as the exclusive conduit through which these narrations entered the mainstream Imami written corpus. The research addresses this central dynamic, examining *Warrāq*'s scholarly network, his methodological role, and the basis of his credibility in *Ṣadūq*'s eyes.

2. Research Question(s)

Main Question: How did *Ali ibn ‘Abdullāh Warrāq Rāzī*, utilizing his specific network of teachers and his professional position, function as the key intermediary in transferring ḥadīth from the Kufan and Qom schools

– Corresponding Author: sattar@kashanu.ac.ir

How to Cite: Mousavi, S. M., Sattar, H., Fahimitabar, H. (2025). The Role of Ali ibn ‘Abdullāh Warrāq Rāzī in the Formation of the Hadith Writings of Shaykh Ṣadūq, *Journal of Seraje Monir*, 16(51), 85-110. DOI: 10.22054/ajsm.2025.78588.2016

to Rayy, and how were these materials exclusively incorporated into the Imami tradition via *Shaykh Ṣadūq*?

Subsidiary Questions:

1. What was *Warrāq*'s scholarly profile and social standing within the Rayy ḥadīth community?
2. Who were his most influential teachers, and what does the frequency of narration from each reveal about his intellectual leanings and channels of transmission?
3. On what grounds did *Shaykh Ṣadūq* consider *Warrāq* a reliable authority, despite his obscurity in earlier *Rijāl* works?
4. What is the thematic range of the traditions *Warrāq* transmitted, and what does this indicate about the nature of the material he conveyed?

3. Literature Review

Previous studies on *Ṣadūq*'s teachers, such as "Muḥaddithī Ṣādiq" (Ma'aref, 2009), have generally focused on *Ṣadūq*'s own thought rather than detailed biographies of his sources. Recent articles by the authors of this paper have examined other Rayy-based transmitters, such as *Aḥmad ibn al-Ḥasan al-Qaṭṭān* and *Aḥmad ibn Ziyād al-Hamadānī*. However, no dedicated, comprehensive study exists on *Ali ibn 'Abdullāh Warrāq Rāzī*. Classical *Rijāl* sources (e.g., *Najāshī*, *Ṭūsī*) either omit him or confuse his name (recording it as *Ali ibn 'Abdullāh Warrāq*), offering only minimal data. This research fills this gap by systematically extracting information from *Ṣadūq*'s own texts, providing a novel reconstruction of *Warrāq*'s scholarly persona and his formative impact on one of Shi'ism's most prolific ḥadīth compilers.

4. Methodology

This study employs a descriptive-analytical method with a documentary (library) research approach. The primary corpus consists of all extant works of *Shaykh Ṣadūq* where *Warrāq* is mentioned as a narrator or a direct/shaykh (e.g., *Kamāl al-Dīn*, *'Uyūn Akhbār al-Riḍā*, *al-Khiṣāl*, *Ma'ānī al-Akhbār*, *Man lā Yaḥḍuruh al-Faqīh*). Data collection involved systematic extraction and indexing of all *Isnāds* (chains of transmission) containing *Warrāq*. Analysis proceeded in four stages:

1. Statistical Analysis: Quantifying the frequency of narrations from *Warrāq* and, crucially, by *Warrāq* from each of his own teachers (e.g., Sa'd ibn 'Abdullah al-Ash'arī, 'Ali ibn Ibrāhīm al-Qummī).
2. *Isnād* Analysis: Mapping the pathways of transmission from Kufa/Qom to Rayy by tracing *Warrāq*'s position in the *Isnāds*.

3. Content Analysis: Categorizing the transmitted traditions by theme (exegesis, theology, jurisprudence, history, and ethics) to determine the scope of knowledge he conveyed.

4. Credibility Assessment: Critically evaluating the evidence for his reliability (*Thiqah*) within *Ṣadūq*'s framework, focusing on: (A) the principle of "Abundant narration by a major scholar" (*Iktḥār Riwāyat al-Ajillā*), (B) *Ṣadūq*'s use of invocative praise (*Tarḍī wa Tarḥīm*), and (C) *Ṣadūq*'s unique report of a direct, verificatory meeting with him.

5. Conclusion

This study demonstrates that *Ali ibn 'Abdullāh Warrāq Rāzī* was not a marginal figure but an essential link in the ḥadīth transmission chain of the 4th/10th century. Professionally, his work as a *Warrāq* (scribe/copyist) granted him unique access to rare texts and prominent scholars. Intellectually, he was deeply influenced by two key figures from Qom: *Sa'd ibn 'Abdullah al-Ash'arī* (40 narrations) and *'Ali ibn Ibrāhīm al-Qummī* (17 narrations), thereby connecting him to the Kufan tradition via *Ibrāhīm ibn Hāshim*. His direct hearing from *Muḥammad ibn Ya'qūb al-Kulaynī in Rayy* further situates him within his contemporary local network.

Shaykh Ṣadūq's reliance on him is justified through three interrelated proofs: "The volume of narrations, respectful invocations, and most importantly, a documented instance where *Ṣadūq* personally met him to verify a tradition first seen in his handwriting. Consequently, *Warrāq* acted as a primary vector for channeling *Kufan-Qomī ḥadīth* currents into the nascent Rayy school. These materials, encompassing theology, exegesis, and law, were solely preserved through their incorporation into *Ṣadūq*'s authored collections. Thus, the ḥadīth landscape of Rayy during *Ṣadūq*'s era emerges as a synthesis of Kufan and Qomī traditions, with *Ali ibn 'Abdullāh Warrāq* playing an indispensable, though previously obscured, catalytic role in this process. Recognizing such figures is vital for accurately mapping ḥadīth transmission routes and understanding the formation of early Imami ḥadīth canon."

Keywords: *Ali ibn 'Abdullāh Warrāq Rāzī*, *Shaykh Ṣadūq*, Ḥadīth School of Rayy, Transmission of Ḥadīth, *Sa'd ibn 'Abdullah al-Ash'arī*, *'Ali ibn Ibrāhīm al-Qummī*.

نقش آفرینی علی بن عبدالله وراق رازی در شکل‌گیری مکتوبات حدیثی شیخ صدوق

سید محمد موسوی دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث دانشگاه کاشان، کاشان، ایران

حسین ستار * استادیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه کاشان، کاشان، ایران

حمید رضا فهیمی تبار دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه کاشان، کاشان، ایران

چکیده

مطالعه درباره محدثان هر بوم حدیثی و شناسایی گرایش‌های فکری ایشان و میزان فعالیت آنان در دوران گذشته امری شایسته پژوهش و توجه بیشتر حدیث پژوهان است که مورد غفلت قرار گرفته است. اثر حاضر با همین هدف و با روش توصیفی-تحلیلی نسبت به گزارش‌های شیخ صدوق، به ارزیابی شخصیت حدیثی و جایگاه یکی از محدثان بوم ری می‌پردازد. «علی بن عبدالله وراق رازی» در میان دانایان بوم ری چهره‌ای کمتر شناخته شده اما پرکار و موجه است. او افزون بر اشتغال به حرفه استنساخ کتب حدیثی، از دانش حدیث شیعی بهره برده است. در این پژوهش مشخص گردید او با بهره‌مندی از استادان برجسته‌ای همچون سعد بن عبدالله اشعری قمی و علی بن ابراهیم قمی، فضایی متفاوت از حوزه حدیثی قم را در ری به نمایش گذاشت. وی در دانش‌های مختلفی همچون کلام، تفسیر قرآن آشنایی خاصی داشته است. صدوق در مشافهه حضوری و ملاقات مستقیم با او روایاتی را متفرداً از حوزه حدیثی کوفه و قم به ری به واسطه او منتقل نمود. تنها به واسطه صدوق است که این اندوخته‌ها به جوامع روایی شیعی راه پیدا کرده است. همچنین وراق در انتقال احادیث کوفیان و قمیان به ری نقش مهمی ایفا کرده است؛ بومی که بازتاب روشنی از جریانات کوفی - قمی بوده که تشکیل‌دهنده شخصیت حدیثی و مکتوبات ابن بابویه‌اند.

کلیدواژه‌ها: علی بن عبدالله وراق، بوم ری، شیخ صدوق، قم، کلینی.

مقدمه

شیخ صدوق از بارزترین محدثان و فقهای تاریخ علم امامیه است (نک: شیخ طوسی، بی‌تا: ۴۴۲) ابن بابویه قمی دارای تألیفات و نگاشته‌های فراوانی است که در مقایسه با آثار بزرگان و علمای امامیه کم‌نظیر است. از ویژگی‌های زیست علمی ابن بابویه کثرت مسافرت‌های علمی و رحلات حدیثی اوست. از مهم‌ترین رحلات علمی شیخ صدوق حرکت به سمت بوم ری و آغاز زیست علمی متفاوت خود است. گرچه این سفرها تنها به ری منتهی نگردید و او به مناطق شرق جهان اسلام همچون خراسان بزرگ و ماوراءالنهر قدم گذارده و از مشایخ حدیثی گمنام ولی دارای اندوخته‌های حدیثی ناب بهره‌مند گردید.

از محدثان گمنامی که در کسوت استادی شیخ صدوق در ری قرار گرفت، «علی بن عبدالله وراق رازی» است. شیخ صدوق در دوران حیات خویش، عمده مراکز حدیثی مطرح دوران خود را درنوردید لکن اندوخته‌های حدیثی او از بوم ری با دیگر حوزه‌های حدیثی قابل مقایسه نیست. شیخ صدوق از رهگذر علی بن عبدالله وراق رازی که از شاگردان علی بن ابراهیم قمی است (ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج ۱: ۳۱۴) بخشی از میراث کوفیان را، از رازیان شنید و در مکتوبات حدیثی خود وارد نمود. این اطلاعات و داده‌های حدیثی ارزشمند تنها و فقط در میراث حدیثی و مکتوبات روایی شیخ صدوق قابل شناسایی است و عمده مطالبی که رجالیان بدان اشاره کرده‌اند اطلاعات مختصری است که دقیقاً وضعیت رجالی و شخصیت حدیثی شیوخ ابن بابویه را روشن نمی‌سازد. عمده منابع رجالی علی بن عبدالله وراق را همچون یک راوی ناشناس از مشایخ شیخ صدوق نشان داده‌اند که از علی بن عبدالله جز تعدادی حدیث در نگاشته‌های صدوق، نشانی باقی نمانده است. (بنگرید به ادامه همین نوشتار) با توجه به اینکه وضعیت رجالی و جایگاه او در منقولات شیخ صدوق به‌عنوان محدثی از بوم ری تاکنون به‌جد مورد واکاوی قرار نگرفته؛ این جستار بنا دارد با ارزیابی روش‌های گوناگون و با مراجعه به منابع حدیثی از یادرفته از دانشیان و حدیث پژوهان، رهیافتی نوین از زیست علمی «علی بن عبدالله وراق رازی» را استخراج نموده و او را چونان محدثی اثرگذار و درعین حال گمنام در بوم ری بیابد؛ محدثی گمنام

اما مؤثر در فرآیند شکل‌گیری مکتوبات حدیثی شیخ صدوق که گذر زمان تعالیم و آموزه های حدیثی ایشان از دیدگان دور گردیده است.

پیشینه تحقیق

اطلاعات حدیثی از شیوخ ابن بابویه بسیار کم است. ولی در این باره تلاش‌های قابل توجهی به سرانجام رسیده است. تحقیق درباره شیوخ حدیثی ابن بابویه در کتاب «محدث صادق» (نک: معارف، ۱۳۸۸) انجام شده با این توضیح که اغلب پیرامون بیان افکار و اندیشه‌های شیخ صدوق نگاشته شده و کمتر به شرح حال شیوخ ابن بابویه توجه شده است. همچنین از نگارندگان این جستار تحقیقاتی درباره مشایخ ابن بابویه به رشته تحریر درآمده است که از قرار زیر است:

۱. ابو احمد عسکری در میراث حدیثی شیعه: حسین ستار و سید محمد موسوی (۱۴۰۱) مجله تحقیقات علوم قرآن و حدیث دانشگاه الزهراء ۲. احمد بن حسن قطان: حسین ستار و سید محمد موسوی (۱۴۰۲) مجله فصلنامه قیم دانشگاه میبد ۳. اثر گذاری نقل و شخصیت روایی احمد بن زیاد همدانی بر آثار شیخ صدوق: حسین ستار و سید محمد موسوی (۱۴۰۲) پژوهشنامه قران و حدیث.

این اثر تلاش دارد با مراجعه به منابع اولیه رجالی و تراجم به شناسایی محدث پرکار اما وجیه علی بن عبدالله وراق رازی پرداخته تا از این رهگذر بتواند اطلاعات و داده جامعی نسبت به محدثان رازی در سال‌های زندگانی شیخ صدوق به دست آورد. افزون بر این با تکیه بر آثار و منابع شیخ صدوق به عنوان محدثی نام آشنا در میان اهالی ری کوشش کند مشایخ حوزه حدیثی ری را از منابع صدوق شناسایی نموده و به شناخت هویت رجالی و حدیثی هر کدام بپردازد. چنین اقدامی می‌تواند به تکمیل فعالیت‌های رجالی حدیث پژوهان کمک نموده و داده‌های معتابه به دست محققان دهد. همچنین با توجه به تحقیقات مذکور، مطالعه نقش علی بن عبدالله وراق رازی در میراث روایی شیخ صدوق ضروری به شمار می‌رود. تاکنون درباره علی بن عبدالله وراق اثری تألیف نگردیده و این جستار از زوایای مختلفی به بیان شرح حال او و تلاش‌های علمی وراق توجه داده و نقش آفرینی او در

نقش آفرینی علی بن عبدالله وراق رازی در شکل‌گیری مکتوبات حدیثی شیخ صدوق؛ موسوی و همکاران | ۹۱

شکل‌دهی به آثار شیخ صدوق را می‌کاود؛ بنابراین این پژوهش در نوع خود جدید و گامی مؤثر در شناخت مشایخ بوم ری شیخ صدوق بوده و رهیافت‌های نوینی به حوزه صدوق پژوهی ارائه خواهد کرد.

یافته‌ها

۱- یادکرد علی بن عبدالله وراق رازی در آثار صدوق

نگاهی به نگاه‌های صدوق، محدث پرآوازه امامیه نشان می‌دهد که نزدیک به ۹۰ روایت از «عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ وَرَاقٍ» نقل شده است (برای چند نمونه، نک: ابن بابویه، ۱۴۱۳، ج ۳: ۱۱۲؛ ابن بابویه، ۱۳۶۱: ۳۳۱؛ ابن بابویه، ۱۳۹۵، ج ۲: ۵۲۰؛ ابن بابویه، ۱۴۰۴، ج ۲: ۲۷۲؛ ابن بابویه، بی‌تا، ج ۲: ۵۷۲؛ ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج ۱: ۳۱۴؛ ابن بابویه، بی‌تا (الف): ۴۰۶؛ ابن بابویه، بی‌تا (ب): ۱۱۹) موضوع بعضی از این احادیث اخلاقی، برخی نیز کلامی یا فقهی و گاهی نیز بیان تفسیر آیات قرآن است. از این میان می‌توان به تفسیر آیه نور (ابن بابویه، بی‌تا (الف): ۱۵۹)، مسئله نفی جبر و تفویض (همان، ۳۶۱) بشارت رسول خدا به امام علی و صفات شیعیان او (ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج ۲: ۴۳۰) علت معراج رسول خدا (ابن بابویه، بی‌تا، ج ۱: ۱۳۱) رخصت در جمع بین صلاتین ظهر و عصر (همان، ج ۲: ۳۲۱) حدیث اثنا عشر (ابن بابویه، ۱۴۰۴، ج ۱: ۱۶۴؛ ابن بابویه، ۱۳۹۵، ج ۱: ۲۸۰) علت پذیرش ولایت‌عهدی مأمون از سوی امام رضا (همان، ج ۲: ۱۶۹) مناظره امام رضا با جاثلیق (همان، ج ۲: ۲۳۰) تفسیر صلاه الوسطی (ابن بابویه، ۱۳۶۱: ۳۳۱) حدیثی درباره قسامه احرس (ابن بابویه، ۱۴۱۳، ج ۳: ۱۱۲) و زیارت جامعه کبیره (ابن بابویه، ۱۴۰۴، ج ۱: ۳۰۵) اشاره نمود. وجود احادیث در منابع متعدد نشان‌دهنده جایگاه ویژه وراق در شکل‌گیری منظومه حدیثی و مکتوبات صدوق است.

به‌غیر از این دسته از روایات ابن بابویه، منابع روایی و رجالی دیگر (اعم از متقدمان و متأخران)، داده و آگاهی نسبت به شخصیت حدیثی و رجالی او عرضه نمی‌کنند (مثلاً رجال نجاشی یا رجال ابن الغضائری). وثاقت، زندگی‌نامه و مذهب علی بن عبدالله وراق و آثار وی در پرده‌ای از ابهام و ناشناختگی قرار دارد. شیخ صدوق در کتاب شریف من

لایحضر تنها تک حدیثی از وی نقل می‌کند. اغلب رجالیان درباره وی سخنی نگفته و سکوتی میان اندیشمندان حدیث پژوه دربارہ زیست علمی وی حکم فرماست. نام علی بن عبدالله وراق تنها در نگاشته‌های ابن بابویه آمده و گزارش‌های محدود و فقدان اطلاعات درباره وی نشان‌دهنده وضعیت ناشناخته وی دارد.

علی بن عبدالله وراق بنا به نقل برخی از روایات جایگاه بس وزین و قابل توجه در میان تعالیم و آموزه‌های شیعی پیدا کرده است. نظیر «زیارت جامعه کبیره» که شیخ صدوق در نقل آن تفرد دارد و یکی از شیوخی که این حدیث طوال را نقل نموده همین وراق است. در منابع رجالی نامی از علی بن عبدالله وراق نیست بلکه رجالیان از او با نام علی بن ابراهیم وراق یاد کرده‌اند (مثلاً تفرشی، ۱۳۷۷، ج ۳: ۲۱۹؛ مامقانی، ۱۳۴۹، ج ۷: ۲۶۴).

۳- شرح حال علی بن عبدالله وراق

علی بن عبدالله وراق صحیح‌ترین نام برای این شیخ حدیثی ابن بابویه است^۱. اکنون بنا داریم با در نظر گرفتن روایات برجای مانده از وی در نگاشته‌های شیخ صدوق، نام و یاد او را بازخوانی نموده و دانسته‌ها و آگاهی‌های خود را درباره علی بن عبدالله وراق را کامل نماییم.

۳-۲- زیستگاه

شیخ صدوق در نگاشته‌های خویش از علی بن عبدالله وراق (با لحاظ احادیث تکراری) نزدیک به ۹۰ روایت نقل نموده است. از این دسته از روایات استماع‌ات علی بن عبدالله وراق - به همراه یک یا چند نفر - از محدثان اهل ری بوده است (نک: ابن بابویه، ۱۴۰۴، ج ۳: ۳۱۵؛ ابن بابویه، ۱۳۹۵، ج ۲: ۴۳۵ و دیگر آثار) اکثریت این محدثان با وجود کثرت نقل ابن بابویه از ایشان، برای ما شخصیت‌های گمنام و ناشناخته‌ای هستند. با این حال احمد بن حسن قطان رازی در پژوهشی مستقل توسط نگارندگان این جستار مورد ارزیابی قرار

۱. پیرامون تصحیف نام «علی بن عبدالله وراق رازی» به رساله دکتری از این نگارنده با عنوان «نقش بوم ری در شکل‌گیری مکتوبات حدیثی و شخصیت حدیثی شیخ صدوق» مراجعه شود.

نقش آفرینی علی بن عبدالله وراق رازی در شکل‌گیری مکتوبات حدیثی شیخ صدوق؛ موسوی و همکاران | ۹۳

گرفت (نک: ستار و موسوی، ۱۴۰۲) او از راویان بزرگ «اصحاب الحدیث» در قرن چهارم در شهر ری بوده (نک: ابن بابویه، ۱۳۹۵، ج ۲: ۵۳۲) «كَانَ شَيْخًا لِأَصْحَابِ الْحَدِيثِ بِلَدِ الرَّيِّ» محمد بن احمد شیبانی نیز از اهل شهر ری بوده و از مشایخ گمنام ابن بابویه به شمار می‌رود (نک: مهروش، ۱۳۸۸: ۱۹۳) محدث دیگر به نام احمد بن محمد هیشم عجلی نیز بنا به گزارش نجاشی اهل ری است (نجاشی، بی‌تا: ۶۵) درباره حسین بن ابراهیم بن هشام مکتب باید گفت طبق گزارش شیخ صدوق او نیز از اهالی ری است (ابن بابویه، ۱۳۶۱: ۲۰۴).

با دقت در احادیث برجای مانده از علی بن عبدالله وراق و دیگر محدثان پیش گفته در نگاشته‌های ابن بابویه، به خوبی چنین می‌نماید که علاوه بر مشترکات در منقولات و سکونت حداقل ۴ محدث مزبور در ری، عمده ایشان در شاگردی محدثانی آشنا و ناآشنا متفق‌اند (نک: مشایخ علی بن عبدالله وراق در همین نوشتار) این گونه اتفاق و اشتراک در شاگردی و تلمذ از محدثان، معمولاً مادامی روی می‌دهد که همگی دستکم در مدتی ولو کوتاه در یک شهر زندگی کرده باشند. با عنایت به سکونت و زندگانی شیوخ علی بن عبدالله وراق در ری و نیز سکونت تعداد قابل توجهی از هم‌ترازان علی بن عبدالله وراق در ری می‌توان چنین استفاده کرد که علی بن عبدالله وراق اولاً در ری می‌زیسته ثانیاً در آنجا مشغول تعلیم و تحصیل بوده است.

۳-۳- جایگاه علمی و روشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

علی بن عبدالله همواره با نام وراق یاد شده است. پیش‌تر درباره معنا و مفهوم وراق سخن رفت. وراقان کسانی‌اند که استنساخ کتب و فروش کاغذ و نیز به نگارش کتب می‌پرداخته‌اند (نک: ابن اثیر، بی‌تا، ج ۳: ۲۸۸؛ سمعانی، ۱۳۸۲، ج ۱۳: ۳۰۰) در بیان وزانت علمی وراقان آنچه استفاده می‌شود این است که می‌توان به این شغل در مقام یک حرفه و صنعت نگریست و بعید به نظر می‌رسد وراقان عالمان نام‌آوری بوده باشند. البته نباید از نظر دور داشت که محدثان وراق نقش اساسی در انتقال بعضی از احادیث و روایات از یک محدث برجسته داشته باشند و از این روی این سخن شیخ صدوق بیشتر روشن می‌گردد که

اظهار داشت: «لم أسمع بهذا الحديث إلا من علي بن عبدالله وراق وجدت بخطه مثبتاً» (ابن بابویه، ۱۳۹۵، ج ۲: ۳۸۵) از این سخن ابن بابویه می‌توان دریافت که نمی‌توان درباره جایگاه علمی وراقان زیاده‌روی نمود. ایشان بیش از آنکه دارای وجاهت علمی باشند به دلیل ارتباطشان با مشایخ و محدثان، اسباب دستیابی به احادیث ناب و مهم برایشان فراهم شده است. اشتغال به حرفه استنساخ و فروش کاغذ و به‌نوعی صنعت نشر به بازخوانی نگاه‌های محدثان گمنام و دور از دسترس روی آورده و این ارتباط و پیوند به ایشان جایگاهی قابل توجه بخشیده است. این آشنایی و همدمی با کتب علاوه بر دستیابی ایشان به تراش روایی، امکان نقل آن آثار را توسط وراقان به نسل پسینی امکان‌پذیر کرده است. به سخن بیشتر اغلب روایات ایشان و جاده‌ای بوده همان‌طور که ابن بابویه در صدر سخن خود بدان اشاره دارد و جهت اطمینان خاطر مجدد به دنبال استماع از علی بن عبدالله بوده است چه اینکه بیان داشته است: «فسألته عنه فرواه لی عن سعد بن عبدالله عن أحمد بن إسحاق رضی الله عنه كما ذکرته» (همان).

در این بین با عنایت به شاگردی علی بن عبدالله وراق از علی بن ابراهیم قمی، سعد بن عبدالله اشعری و ... از یک جهت و نقل قابل توجه احادیث در نگاه‌های ابن بابویه، باید او را وراقی ممتاز و آگاه به حدیث در نظر گرفت. علاوه بر اینکه شیخ صدوق، یادکرد ابن بابویه از علی بن عبدالله با «ترضی» و «ترحم» نشان‌دهنده نگاه مثبت او به شخصیت علمی وراق است چه اینکه ابن بابویه این تعبیر را درباره استادان مهم خود همچون ابن ولید به کار برده است (نک: سننچش وثاقت علی بن عبدالله وراق از همین نوشتار).

مطلب مهم دیگر نقل تک روایت فقهی از علی بن عبدالله وراق در من لایحضره الفقیه است (ابن بابویه، ۱۴۱۳، ج ۳: ۱۱۲). همان‌طور که می‌دانیم محدثان در نقل اخبار فقهی با احتیاط بیشتر عمل می‌نموده‌اند و از یک راوی ممکن است در حوزه اخلاقیات و اعتقادات با دست بازتری نقل حدیث کنند و اینکه ابن بابویه از وراق تک حدیثی فقهی در «باب نادر» نقل کرده است. در کتاب روضه المتقین تک حدیث فقهی منقول از علی بن عبدالله وراق مورد توجه قرار گرفته است. به عقیده محمدتقی مجلسی علی بن عبدالله وراق

نقش آفرینی علی بن عبدالله وراق رازی در شکل‌گیری مکتوبات حدیثی شیخ صدوق؛ موسوی و همکاران | ۹۵

از مشایخ ابن‌بابویه بوده و ظاهر عبارت به دلیل هم‌نشینی با مشایخ اجازه موثق بودن او روشن است چرا که همه مشایخی که بعد از او آمده‌اند همگی صاحب کتاب‌اند و با اینکه علمای رجالی متعرض احوال علی بن عبدالله وراق نشده‌اند جرحی بر طریق ابن‌بابویه وارد نمی‌شود. علاوه بر این در بسیاری از موارد ضعف محدث و ناآگاهی از وضعیت راوی، ضرری بر صدور روایت از معصوم نمی‌رساند (مجلسی، ۱۴۰۶ (الف)، ج ۶: ۲۶۶)

ناگفته نماند که این حدیث به طریق احمد بن محمد بن عیسی از حماد از محمد بن مسلم در کتاب القضا یا و الاحکام، تهذیب الاحکام شیخ طوسی نیز با همین عبارات نقل گردیده است (نک: شیخ طوسی، ۱۳۶۴، ج ۶: ۳۱۹) همچنین در کتاب ملاذ الاخیار سند این حدیث صحیح تلقی شده است (نک: مجلسی، ۱۴۰۶ (ب)، ج ۱۰: ۲۴۶) گرچه به خاطر برخی از فقرات علامه محمدتقی مجلسی ذکر این حدیث در باب النادر را امری بی‌اشکال می‌داند: «کان هذا الباب باب النوادر فلا بأس بذكر بعض الأخبار النادرة فيه.» (مجلسی، ۱۴۰۶ (الف)، ج ۶: ۲۶۷) از این رو علی بن عبدالله وراق در میان محدثانی است که شیخ صدوق با تکیه بر سخنان وی فتوا داده چه اینکه شیخ طائفه محمد بن حسن طوسی در کتاب خویش آن را نقل کرده و می‌توان با اینکه تنها یک حدیث فقهی از وراق نقل شده آن را از وی پذیرفت.

۳- ۴- روایات وراق در آثار دیگران

نام علی بن عبدالله وراق به علی بن ابراهیم تصحیف شده و اغلب رجالیان درباره علی بن ابراهیم وراق سخن گفته‌اند نه علی بن عبدالله (نک: تفرشی، ۱۳۷۷، ج ۳: ۲۱۹؛ اردبیلی، ۱۴۰۳، ج ۱، ۵۴۶ و حائری، بی‌تا، ج ۴، ۳۲۴) گرچه رجالی معاصر آیت‌الله خویی این سخن را برنتابیده و با ذکر ادله‌ای نام علی بن عبدالله وراق را برای او برگزیده است (خویی، بی‌تا، ج ۱۱، ۲۱۲). با توجه به نقل علی بن عبدالله وراق از دو محدث نامی و مشهور همچون کلینی و علی بن ابراهیم قمی به دنبال نقل‌های بیشتر از او در آثار غیر از ابن‌بابویه هستیم. با جستجوی انجام پذیرفته در اسناد هیچ کدام از منابع متقدمان نام و یاد وراق نیامده اما می‌توان ۲ حدیث از روایات الکافی را در اسناد ابن‌بابویه از وراق مشاهده

کرد چراکه بنا به دیدگاه آقابزرگ تهرانی، وراق از روایت کتاب کافی از محمد بن یعقوب کلینی است (نک: تهرانی، بی تا: ۳۱۵). با جستجوی مضمونی بین احادیث مذکور در نگاشته‌های شیخ صدوق به نقل از وراق و تطبیق آن در الکافی به مثابه شیخی مشترک میان این دو محدث، می‌توان دیدگاه آقابزرگ تهرانی را تأیید نمود.

با بررسی ۲ حدیثی که محمد بن یعقوب کلینی به‌عنوان شیخی از مشایخ وراق در آثار ابن‌بابویه ذکر شده و تطبیق آن با اصول کافی ثقه‌الاسلام کلینی معلوم می‌شود آن دو حدیث عیناً با احادیث مندرج در آثار ابن‌بابویه مطابقت و همخوانی دارد. از این رویداد می‌توان دریافت که شیخ صدوق از طریق علی بن عبدالله وراق به تراش روایی کلینی دست پیدا کرده است. اینک دو روایت را مشابه را از نظر خواهیم گذرانند:

ردیف	اسناد ثقه‌الاسلام کلینی	اسناد شیخ صدوق
۱	أبو مُحَمَّد الْقَاسِمُ بْنُ الْعَلَاءِ رَحِمَهُ اللَّهُ رَفَعَهُ عَنْ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ مُسْلِمٍ قَالَ... (کلینی، ۱۳۸۷، ج ۱: ۱۹۸-۲۰۳)	حَدَّثَنَا وَ حَدَّثَنِي بِهَذَا الْحَدِيثِ مُحَمَّدُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ عَصَامِ الْكَلِينِيُّ وَعَلِيُّ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عِمْرَانَ الدَّقَاقِ وَعَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْوَرَّاقُ وَالْحَسَنُ بْنُ أَحْمَدَ الْمُؤَدَّبِ وَالْحُسَيْنُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ هِشَامِ الْمُؤَدَّبِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ قَالُوا حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ الْكَلِينِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو مُحَمَّدٍ الْقَاسِمُ بْنُ الْعَلَاءِ قَالَ حَدَّثَنَا الْقَاسِمُ بْنُ مُسْلِمٍ عَنْ أَخِيهِ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ مُسْلِمٍ عَنِ الرِّضَاعِ... (ابن‌بابویه، ۱۴۰۴، ج ۱: ۲۱۶-۲۲۲)
۲	عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ قَالَ حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ وَ الْحَسَنُ ابْنَا عَلِيَّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ فِي سَنَةِ تِسْعٍ وَ سَبْعِينَ وَ مِائَتَيْنِ قَالَا حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيِّ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ الْعَبْدِيِّ مِنْ عَبْدِ قَيْسٍ عَنْ ضَوْءِ بْنِ عَلِيٍّ الْعَجَلِيِّ عَنْ رَجُلٍ مِنْ أَهْلِ فَارِسَ سَمَاهُ قَالَ: أَتَيْتُ سُرَّ مَنْ رَأَى وَ لَزِمْتُ... (شیخ کلینی، ۱۳۸۷، ج ۱: ۵۱۴)	حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ أَحْمَدَ الدَّقَاقِ وَ مُحَمَّدُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ عَصَامِ الْكَلِينِيُّ وَعَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْوَرَّاقُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ قَالُوا حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ الْكَلِينِيُّ قَالَ حَدَّثَنِي عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ قَالَ حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ وَ الْحَسَنُ ابْنَا عَلِيَّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ فِي سَنَةِ تِسْعٍ وَ سَبْعِينَ وَ مِائَتَيْنِ قَالَا حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيِّ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ الْعَبْدِيِّ مِنْ عَبْدِ قَيْسٍ عَنْ ضَوْءِ بْنِ عَلِيٍّ الْعَجَلِيِّ عَنْ رَجُلٍ مِنْ أَهْلِ فَارِسَ سَمَاهُ قَالَ أَتَيْتُ سُرَّ مَنْ رَأَى... (ابن‌بابویه، ۱۳۹۵، ج ۲: ۴۳۶-۴۳۵)

۴- اثرپذیری علی بن عبدالله وراق از مشایخ قمی

یکی از بهترین راهکارهای شناخت یک راوی توجه به مرویات اوست. اگرچه این منقولات برآمده از گفتارهای راوی نیست و محدث تنها ناقل روایت به حساب می‌آید اما عنصر انتخاب و گزینش احادیث در نقل و گزارش روایات می‌تواند نشان‌دهنده شخصیت فکری و اندیشه‌های او باشد و اینکه تعلق خاطر او به کدام شیخ از شیوخ حدیثی وی افزون‌تر است. اینکه در این بخش با عنایت به منقولات برجای‌مانده در نگاشته‌های ابن‌بابویه و شمارش تعداد روایات منقول از مشایخ وراق می‌توان به قرائن بیشتری از شواهد زیست علمی وراق دست پیدا کرد.

بسامد نقل روایات از شیوخ علی بن عبدالله وراق در آثار صدوق	
نام شیخ حدیثی	میزان تکرار نقل از مشایخ حدیثی
سعد بن عبدالله ابی خلف	۴۰ حدیث
علی بن ابراهیم قمی	۱۷ حدیث
احمد بن یحیی بن زکریا قطان	۸ حدیث
محمد بن ابوعبدالله کوفی	۸ حدیث
محمد بن هارون صوفی	۴ حدیث
حمزه بن قاسم علوی	۳ حدیث
محمد بن جعفر اسدی	۲ حدیث
محمد بن جعفر بن بَطَّه	۲ حدیث
محمد بن یعقوب کلینی	۲ حدیث
ابن مهرویه قزوینی	۱ حدیث
زهیر بن حرب	۱ حدیث
جمع روایات	۸۸ حدیث

۴- ۱- سعد بن عبدالله اشعری، شاخص‌ترین شیخ وراق

بیشترین تعداد روایات علی بن عبدالله وراق نقل شده از سعد بن عبدالله اشعری است (۴۰) سند از مجموع ۸۸ اسناد وراق از سعد بن عبدالله است) حجم احادیث مروی از یک محدث، می‌تواند قرینه‌ای از علائق و گرایش‌های راوی تلقی گردد. شکی نیست که وراق

بیشترین اثرپذیری فکری و علمی را از همین محدث داشته است. به همین جهت برای شناخت افرون تر علی بن عبدالله وراق، شناخت سعد بن عبدالله اشعری قمی ضروری است. سعد بن عبدالله بن ابی خلف که به اشعری و قمی و با کنیه ابوالقاسم است از بزرگان طائفه اشعری بوده که از نیای او می توان به مالک بن عامر اشعری اشاره کرد که در دوران حجاج بن یوسف ثقفی از عراق مهاجرت کرده و ساکن قم می شود. او از کسانی است که تشیع را به صورت آشکار در قم اظهار داشت (نک: تاریخ قم: ۲۴۱) از مختصات اخلاقی او بزرگ منشی یاد شده و تَضَلَع خاصی در فقه داشته است (نجاشی، بی تا: ۱۷۸؛ شیخ طوسی، ۱۳۷۳: ۲۱۵) ابن بابویه از کتاب الرحمة سعد بن عبدالله در من لایحضره الفقیه یاد می کند و گوید: «کتابِ الرَّحْمَةِ لِسَعْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ» (ابن بابویه، ۱۴۱۳، ج ۱: ۴؛ کلام آیت الله خویی: «کتاب الرحمة لسعد بن عبدالله من الکتب المشهوره آلتی علیها المعول و الیها المرجع: بی تا، ج ۸: ۷۵). از بیانات ابن بابویه استفاده می شود استاد بزرگ او، ابن الولید به کتاب الرحمة سعد بن عبدالله اطمینان داشته است. صدوق ذیل خبری می آورد که ابن الولید به محمد بن عبدالله مسمعی اعتقاد و اطمینان نداشت اما صدوق همان خبر را از کتاب الرحمة سعد بن عبدالله اشعری استخراج می کند و بر استاد خویش قرائت می نماید و ابن الولید روایت را انکار نمی کند چه اینکه ابن بابویه آورده است: «هذا الخبر فی هذا الكتاب لأنه كان فی کتاب الرحمة و قد قرأته علیه فلم ینکره و رواه لی» (ابن بابویه، ۱۴۰۴، ج ۲: ۲۲) او افزون بر توانایی زیاد در حدیث شیعی، با روایات اهل تسنن نیز آشنا بوده است به طوری که در سفرهای خود با مشایخ اهل تسنن ملاقات کرده است (نجاشی، بی تا: ۱۷۸) کلام نجاشی گویای این مسئله است: «سمع من حدیث العامة شیئا کثیرا» (همان).

از مهم ترین ملاک های شناسایی افکار محدثان و اطلاع از گستره دانش و علم افراد آثار باقیمانده از ایشان است. سعد بن عبدالله اشعری تألیفات فراوانی داشته است. از آثار فقهی، کلامی-عقیدتی، تا تاریخی، رجالی، علوم قرآنی و اخلاقی حاصل تلاش های علمی اوست (طوسی، بی تا: ۲۱۶ و نجاشی، بی تا: ۱۷۶-۱۷۷). این فراوانی تألیف در حوزه های مختلف نشان دهنده تخصص وی در رشته های گوناگون علوم اسلامی است. او از مذهب

نقش آفرینی علی بن عبدالله وراق رازی در شکل‌گیری مکتوبات حدیثی شیخ صدوق؛ موسوی و همکاران | ۹۹

اهل تسنن نیز باخبر بوده و تألیفاتی همچون «فیما روته العامه مما یوافق الشیعه» او در مسیر شناخت مذهب رقیب امامیه کوشش‌های فراوانی نموده است. در این مطالعه بنا نیست به تمامی زوایای علمی و اندیشه‌ای سعد بن عبدالله اشاره شود اما از ۴۰ روایتی که وراق از او نقل کرده می‌توان اثرپذیری وراق از او را به‌عنوان شاخص‌ترین حدیثی‌اش مشاهده نمود.

۴-۲- علی بن ابراهیم قمی، شیخ شاخص دیگر وراق

علی بن ابراهیم قمی استاد شاخص دیگر، علی بن عبدالله وراق است که فراوانی نقل وراق از او به تعداد ۱۷ روایت می‌رسد. نحوه یادکرد رجالیان از علی بن ابراهیم قمی نشان‌دهنده وی شخصیتی آشنا و مشهور در بوم ری و دیگر بوم‌های حدیثی مطرح آن دوران همچون قم بوده است. منابع گوناگون و معتبری برای شناخت علی بن ابراهیم قمی در دسترس است. پدر او از محدثان فارغ‌التحصیل از مدرسه حدیثی کوفه است که حدیث کوفیان را در قم منتشر کرد (نجاشی، بی‌تا: ش ۱۷؛ طوسی، بی‌تا: ش ۶) سرمایه‌ها و اندوخته‌های ناب حدیثی ابراهیم بن هاشم به فرزند او علی بن ابراهیم منتقل شد به گونه‌ای که شأن و جایگاه وی نزد علمای رجال زبانزد است. «أبو الحسن القمی، ثقة فی الحدیث، ثبت، معتمد، صحیح المذهب، سمع فأكثر (وأكثر)، وصنف كتباً وأضر فی وسط عمره.» (نجاشی، بی‌تا: ۲۶۰) جایگاه و مرتبت علمی او بسیار وزین و قابل توجه بوده است و از مفاخر دوران و عصر خویش به شمار می‌رود.

از موضوعات گوناگونی که وراق از طریق علی بن ابراهیم نقل نموده، در نگاه‌های ابن‌بابویه منعکس شده است؛ در مقام جمع‌بندی می‌توان روایات باقیمانده از او در سه حوزه ۱. تفسیر قرآن ۲. امامت شناسی و مناقب اهل بیت ۳. پاسخ به شبهات خلاصه می‌شود و با این وصف می‌توان گزارش‌های نجاشی درباره وی و تألیفات او را تأیید نمود (رجوع کنید: نام کتب علی بن ابراهیم قمی: نجاشی، بی‌تا: ۲۶۰). بر پایه اطلاعات به‌دست آمده از آثار شیخ صدوق آگاهی کامل‌تری از شیوخ مع‌الواسطه و بلاواسطه علی بن ابراهیم قمی و جایگاه ایشان در مرویات او نمی‌توان به دست آورد.

۵- سنجش وثاقت راوی علی بن عبدالله وراق در منظومه روایی صدوق

برای تعیین وثاقت علی بن عبدالله وراق می‌توان ادله زیر را اقامه کرد:

۵-۱- اکثار روایت اجلاء:

تقریر اول: محدثی جلیل‌القدر همچون شیخ صدوق از علی بن عبدالله وراق فراوان نقل نموده است می‌توان این نوع مواجهه او با منقولات وراق را علامتی بر پذیرش سخنان علی بن عبدالله وراق دانست چون روش محدثان متقدم بر این نبوده است که از روایت ضعیف نقل حدیث کنند چراکه این اقدام منطقاً ناصواب است؛ بنابراین اگر محدثی از این رویه تخطی می‌کرد برای او نقطه تاریکی در پرونده علمی وی ثبت می‌گردید همچون احمد بن محمد بن عیسی اشعری قمی که همتای خود احمد بن خالد برقی را از قم اخراج نمود (علامه حلی، بی تا: ۱۴) افزون بر این کثرت روایت از محدثان ضعیف، به دلیل عدم حجیت سخنان ایشان کاری لغو و بیهوده است (نک: نجفی یزدی، ۱۷۰: ۱۳۹۲-۱۷۱) و حال آنکه شأن ابن بابویه اجل از این سخن است. پذیرش این مبنا دارای آثار فراوانی در علم حدیث است چون در میان محدثان مشهور با افرادی روبرو می‌شویم که صدها روایت از ایشان نقل کرده‌اند و حال آنکه وضعیت رجالی ایشان مبهم و نامعلوم است. برای نمونه در الکافی شریف ثقه الاسلام کلینی صدها روایت از فردی به نام محمد بن اسماعیل نقل می‌کند و او مجهول‌الحال است اما با وجود این فردی ثقه و مورد اعتماد شناسانده می‌شود چون انبوه نقل کلینی از چنین شخصیتی اماره‌ای بر وثاقت اوست. بنابراین با عنایت به آثار ابن بابویه شاهد توثیق عملی علی بن عبدالله وراق هستیم.

تقریر دوم: مراد اکثار روایت اجلاء این نیست که همگی بزرگان از وی نقل حدیث کرده باشند بلکه به صورت علی حده هم این اکثار روی داده باشد پذیرفتنی است؛ چراکه مبنا بر توثیق فعلی بزرگان از اوست و لزومی ندارد همه بزرگان از او بسیار نقل کرده باشند. اگر بزرگان از محدثی فراوان نقل حدیث کنند حکایتگر این است که نزد اجلاء فردی ثقه است. چون اکثار روایت ملازمه با رفت و آمد نزد استاد و هم‌نشینی با شاگرد با استاد دارد و این بعید به نظر می‌رسد با حشر فراوان میان استاد و شاگرد فسقی از او صادر نشود. از طرفی

نقش آفرینی علی بن عبدالله وراق رازی در شکل‌گیری مکتوبات حدیثی شیخ صدوق؛ موسوی و همکاران | ۱۰۱

دیگر فردی که روایات او بناست بنیان آفرین اعتقادات مردم و مبنای عمل مکلفین گردد عقلانی نیست احادیث زیادی از او نقل گردد. نقل حدیث فراوان از محدثی ضعیف و فاسق هیچ‌گونه توجیهی ندارد. بنابراین بنا به کثرت نقل حدیث محدثی سترگ و دانا همچون ابن بابویه از علی بن عبدالله وراق می‌توان به سخنان وی اعتماد نمود.

۵-۲- ترضی و ترحم‌های صدوق:

یکی از مباحث اختلافی درباره ارزیابی وثاقت محدثان در آثار شیخ صدوق تعبیر ترحم و ترضی است (داوری، بی‌تا: ۳۳-۳۶) یکی از راه‌های اطلاع از وثاقت برخی از محدثان این است که اندیشمندان بزرگ و مؤلفان جوامع حدیثی در کتب خویش از فردی احترام زیاد به عمل آورده باشند. این قانون از همه بیشتر درباره شیخ صدوق محل گفت‌وگو است (نک: محسنی، ۱۳۹۴، ج ۱: ۴۴-۴۵) شیخ صدوق درباره برخی استادان خود مقید بوده است حتماً ایشان را با ترحم یاد کند همچون: پدرش (ابن بابویه، ۱۴۱۳، ج ۱: ۲۶۲)، ابن الولید (ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج ۱: ۸)، محمد بن موسی متوکل (ابن بابویه، بی‌تا (ب): ۵۶) و بعضی از مشایخ حدیثی را نیز هر از گاهی ترحم و ترضی نموده است (مثلاً: علی بن عبدالله وراق). آنچه به نظر می‌رسد شیخ صدوق مشایخ اصلی، وجیه و پرکاری که خدماتی ارائه داشته‌اند ترحم یا ترضی کرده است. شیوخی که همواره ترحم می‌کند نشان‌دهنده این است که از مشایخ عمده ابن بابویه هستند و از باب اکتار روایت اجلاء می‌توان ایشان را ثقه دانست و ترحم و ترضی‌های صدوق مؤید و پشتیبان وثاقت ایشان خواهد بود. البته امکان دارد برخی از محدثانی که صدوق با ایشان ملاقات داشته، طی مسافرت از ایشان اجازه نقل حدیث گرفته باشد اما هم‌نشینی مداومی روی نداده باشد به سخن دیگر گاهی کثرت روایت ملازم کثرت معاشرت نیست چون در رحلات و مسافرت‌های صدوق روی داده و امکان معاشرت وجود نداشته است؛ اما سخن ما درباره علی بن عبدالله وراق رازی است. او از مشایخ اهل ری صدوق است و امکان ندارد صدوق در مدتی که ساکن ری بوده باشد با او هم‌نشین نشده باشد. گرچه ترحم و ترضی‌های صدوق نسبت به وراق مداوم و مستمر نبوده اما ملازم با عواملی است که آن عوامل موجب نگاه مثبت و سازنده ابن بابویه نسبت به

وراق گردیده و سخنان او را در نهایت پذیرفته است. همان‌طور که مامقانی درباره او گوید:
«لا یبعد حسنه» (مامقانی، ۱۳۴۹: ۱۰۴).

۵-۳- گزارشی ویژه از شیخ صدوق درباره منقولات وراق:

سخن صدوق درباره حدیثی از وراق گفته است: «لم أسمع بهذا الحديث إلا من علي بن عبدالله الوراق وجدت بخطه مثبتاً فسألته عنه فرواه لي...» (ابن بابویه، ۱۳۹۵، ج ۲: ۳۸۵) قابل تأمل است. چنین گزارشی با این جزئیات که حاکی از ملاقات حضوری وراق و ابن بابویه است در آثار صدوق نایافتنی است. از ظاهر این گزارش منحصر به فرد می‌توان اعتماد شیخ صدوق نسبت به متفردات وراق را فهمید. معلوم می‌شود اولاً صدوق کوشش داشته است احادیث را استماع کند ولو اینکه طریقه تحمل و جاده‌ای هم برای او امکان‌پذیر بوده است اما باز به دنبال والاترین طریق تحمل حدیث یعنی استماع بوده است. این سخن جلالت شأن و امانت‌داری علمی ابن بابویه را نشان می‌دهد. ثانیاً گرچه صدوق حدیث را با اینکه از روی متنی که نوشته وراق بوده ملاحظه می‌کند اما به آن بسنده نکرده و طی ملاقات حضوری با وراق، مضمون حدیث خضر را از وراق جویا می‌شود و او نیز برای ابن بابویه حدیث را ادا می‌کند، صدوق با اینکه وراق متفرداً از سعد بن عبدالله اشعری حدیث را نقل می‌کند اما از او می‌پذیرد. از این نوع مواجهه صدوق با او و عدم ردع سخن وی می‌توان اطمینان کامل شیخ صدوق از مرویات وراق را مشاهده نمود.

۶- تحمل حدیث روایات متفرد شیخ صدوق از علی بن عبدالله وراق

با توجه به گزارش‌های شیخ صدوق علی بن عبدالله وراق از محدثانی است که ابن بابویه متفرداً حدیثی دریافت و نقل کرده است. احتمالاً برخی از احادیث سعد بن عبدالله اشعری قمی در قم شنیده نشده بلکه می‌بینیم دسته‌ای از روایات از طریق علی بن عبدالله وراق در منطقه ری برای ابن بابویه به صورت ملاقات حضوری استماع شده باشد. از مواجهه شیخ صدوق با احادیث متفرد بعضی از محدثان چنین استفاده می‌شود که ابن بابویه بنا به دلایلی همچون دقت نظرهای عالمانه با احتیاط با احادیث متفرد روبرو می‌شده است. برای مثال در

نقش آفرینی علی بن عبدالله وراق رازی در شکل‌گیری مکتوبات حدیثی شیخ صدوق؛ موسوی و همکاران | ۱۰۳

کتاب «کمال‌الدین و تمام النعمه» صدوق آمده است:

«قال مصنف هذا الكتاب رضى الله عنه لم أسمع بهذا الحديث إلا من على بن عبدالله الوراق وجدت بخطه مثبتا فسألته عنه فرواه لى عن سعد بن عبدالله عن أحمد بن إسحاق رضى الله عنه كما ذكرته (ما روى من حديث الخضرع)» (ابن بابویه، ۱۳۹۵، ج ۲: ۳۸۵)

از بیان شیخ صدوق استفاده می‌شود: وی ضمن عنایت به غرابت حدیث از طریق علی بن عبدالله وراق در نقل اخبار به صورت متفرد احتیاط ورزیده است. البته چنین رویکردی منحصر به علی بن عبدالله وراق نیست بلکه درباره محدثان دیگر و طریق‌های متفاوت چنین برخورد کرده است. کما اینکه ابن بابویه گوید: «هذا حديث غريب لا أعرفه إلا بهذا الطريق...» (ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج ۲: ۴۰۳) این نوع از گفتار با بیانی متفاوت اما انگیزه همسان درباره متفردات علی بن عبدالله وراق نیز صادق است. اگرچه ابن بابویه در بعضی از موارد احادیثی از علی بن عبدالله وراق نقل نموده که فقط از شیخ رازی ابن بابویه شنیده است (مثلاً حدیث در همین مورد) ولیکن باید عنایت داشت ابن بابویه در تراز استاد حدیث‌شناسی محتاط در برخورد با روایات تلاش کرده است تا نسبت به محتوا و طریق حدیث اطمینان نیافته روایتی را نقل و ثبت ننماید. چنین مطلبی کاملاً از عبارت مذکور مستفاد می‌گردد: «لم أسمع بهذا الحديث إلا من على بن عبدالله الوراق وجدت بخطه مثبتا فسألته عنه فرواه لى» شیخ صدوق به تحمل حدیث به صورت و جاده‌ای اکتفا نمود بلکه به سراغ علی بن عبدالله وراق رفته و حدیث را شخصاً و در ملاقات حضوری استماع کرده است. چنین رویکردی در دیگر گزارش‌های ابن بابویه به علت تفرد در نقل و عدم وثاقت راوی نیز دیده می‌شود؛ ابن بابویه قمی اظهار داشته است: «وَلَا أُفْتِي بِالْخَبْرِ الَّذِي أُوجِبُ عَلَيْهِ الْقَضَاءَ لَأَنَّهُ رَوَاهُ سَمَاعَةُ بْنُ مِهْرَانَ وَكَانَ وَاقِفِيًّا» (ابن بابویه، ۱۴۱۳، ج ۲: ۱۲۱) یا در مقامی دیگر گوید: «وَلَا أُفْتِي بِمَا يَنْفَرِدُ السَّكُونِيُّ بِرِوَايَتِهِ» (همان، ج ۴: ۳۴۴) به عنوان برآیند سخن می‌توان استنتاج قضیه کلی درباره ابن بابویه نمود که صدوق آن‌قدر در تحمل و ادای احادیث از شیوخ خود حساس، دقیق و محتاط بوده که هر سخن و نقلی را از هر راوی گزارش نکند.

افزون بر این حدیثی که ابن بابویه فقط از علی بن عبدالله وراق از طریق سعد بن عبدالله اشعری قمی شنیده است تنها در میان محدثان رازی شایع بوده است همان طور که از ظاهر عبارت «لم اسمع بهذا الحديث الا...» معنای حصر استفاده می شود. همان طور که احتمال دارد وقتی که سعد بن عبدالله اشعری قمی روایت خضر را ادا می کرده لزومی ندارد تنها از محدثان قمی بیان شود و هیچ دلیلی هم وجود ندارد الزاماً سخنی از محدثان قمی در شهر قم میان بزرگان گسترانده شده باشد.

۷- انتقال احادیث «کوفیان» و «قمیان» به ری توسط علی بن عبدالله وراق

در دوران زیست علمی شیخ صدوق، از محدثان برجسته بوم ری علی بن عبدالله وراق است. علی بن عبدالله وراق در انتقال روایات تفسیری و فضایل اهل بیت (علیهم السلام) کوفیان تلاشی شایسته تحسین نموده و ارزیابی مرویات در نگاشته های ابن بابویه نشان می دهد احتمال انتقال میراث حدیثی کوفیان و قمیان به بوم ری از طریق علی بن عبدالله وراق روی داده باشد.

۱- به احتمال فراوان «علی بن عبدالله وراق» در انتقال بخشی از موارث کوفیان به بوم ری نقش مهمی داشته است. با توجه به طریق عَلِيُّ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الْوَرَّاقُ قَالُوا حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ هَاشِمٍ عَنْ أَبِيهِ» در نگاشته های ابن بابویه (مثلاً ابن بابویه، خصال، ج ۱، ص ۳۱۴) استفاده می شود ابراهیم بن هاشم به علی بن ابراهیم قمی و او نیز با ادای احادیث ابراهیم بن هاشم به علی بن عبدالله وراق در جابه جایی و انتقال روایات کوفیان به قم و از آنجا به ری اثرگذار بوده است. قرینه ای که در این باره پشتوانه مدعای این گفتار است، سخنی از شیخ طوسی است که به بیان شخصیت حدیثی ابراهیم بن هاشم و اثر او در انتشار روایات کوفیان به قم داشته اشاره دارد:

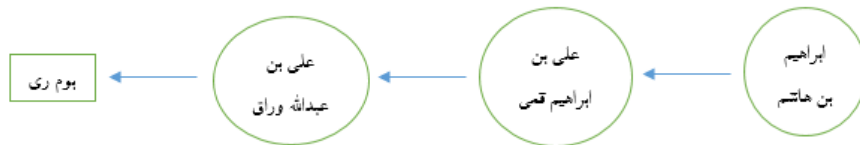
«إبراهیم بن هاشم، أبو إسحاق القمى، أصله من الكوفة وانتقل إلى قم، وأصحابنا

يقولون: انه أول من نشر حديث الكوفيين بقم...» (شیخ طوسی، بی تا: ۳۵-۳۶)

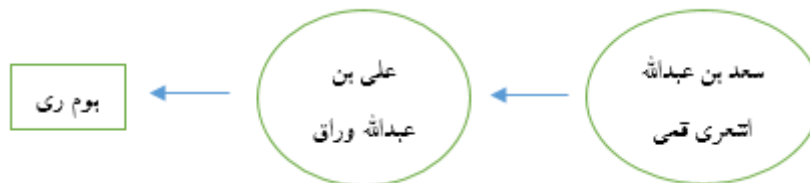
حضور علی بن ابراهیم قمی و ابراهیم بن هاشم در اسناد علی بن عبدالله وراق حکایتگر نقش مهم ابراهیم به هاشم در اسناد ابن بابویه است. در واقع با حضور و

نقش آفرینی علی بن عبدالله وراق رازی در شکل‌گیری مکتوبات حدیثی شیخ صدوق؛ موسوی و همکاران | ۱۰۵

نقش آفرینی ابراهیم به هاشم، علی بن ابراهیم قمی و علی بن عبدالله وراق پل ارتباطی میان حوزه حدیثی کوفه و ری برقرار گردیده است. با رجوع به سندهای ابن بابویه به روشنی روابط حدیثی سه محدث علی بن عبدالله وراق، علی بن ابراهیم قمی و ابراهیم به هاشم قابل مشاهده است.

۲- ملاحظه نزدیک به ۹۰ سند از اسانید شیخ صدوق با شیخوخیت علی بن عبدالله وراق نشان می‌دهد نیمی از روایات علی بن عبدالله وراق از طریق سعد بن عبدالله اشعری قمی نقل و روایت شده است (مثلاً ابن بابویه، بی تا (ج)، ج ۲۳۵:۱). به گونه‌ای این نقل پربسامد ابن بابویه از علی بن عبدالله وراق با این طریق ویژه، این احتمال را تقویت می‌کند که نخست؛ علی بن عبدالله وراق و سعد بن عبدالله اشعری قمی انتقال‌دهنده مواریث قمیان به ری‌اند. دوم؛ طریقی که ابن بابویه از علی بن عبدالله وراق از قمیان نقل می‌کند سندی است که سعد بن عبدالله اشعری از استادان شاخص او در آن حضور داشته است. سوم؛ امکان دارد ابن بابویه روایات دیگری با طریق‌های متفاوت از علی بن عبدالله وراق برای انتقال مواریث قمیان شنیده باشد ولیکن ابن بابویه اسنادی را گزارش می‌کند که به جریان قمی - رازی ارتباط پیدا می‌کند به عبارت دیگر اسناد دیگری از علی بن عبدالله وراق نزد ابن بابویه بوده که صدوق فقط این طریق را در نگاشته‌های خود منعکس می‌نماید و چهارم؛ بوم ری بازتاب روشنی از جریانات کوفی - قمی بوده که تشکیل‌دهنده شخصیت حدیثی و مکتوبات ابن بابویه‌اند.

نتیجه‌گیری

علی بن عبدالله وراق رازی محدثی شاخص و برجسته با اندوخته‌های ارزشمند است. مرویات وراق در شکل‌گیری مکتوبات حدیثی ابن‌بابویه نقش داشته است. باوجود این تا این حد، ناشناس و گمنام بوده و هیچ‌کدام از منابع رجالی گزارشی دقیق از زیست علمی وی ارائه نکرده‌اند. شیخ صدوق در ملاقات حضوری روایاتی قابل توجه از علی بن عبدالله وراق در آثار خود ثبت نمود. احادیث منقول از وراق در مباحث تفسیری، مناقب اهل‌البیت و اعتقادی مورد استناد پسینان قرار گرفته و بخشی از میراث کوفیان و قمیان از طریق علی بن عبدالله وراق به آثار شیخ صدوق منتقل گردیده است. او با بهره‌مندی از شیوخی شاخص همچون سعد بن عبدالله اشعری قمی و علی بن ابراهیم قمی، چهره‌ای از حوزه حدیثی قم را در بوم ری شناساند. علی بن عبدالله وراق افزون بر این از محمد بن یعقوب کلینی، نقل حدیث کرده است. گرچه او در تراز شیوخ مشهور ابن‌بابویه نیست اما نقش او در شکل‌گیری مکتوبات حدیثی صدوق قابل کتمان نیست. همچنین به‌طور ویژه ابن‌بابویه در مشافهه حضوری با او روایاتی را متفرداً از حوزه حدیثی کوفه و قم به ری منتقل نمود و به‌واسطه تنها صدوق این اندوخته‌ها به جوامع روایی شیعی راه پیدا کرده است. به نظر می‌رسد بوم ری بازتاب روشنی از جریانات کوفی - قمی بوده که در شکل‌گیری مکتوبات حدیثی ابن‌بابویه نقش ایفاء کرده است.

تعارض منافع

تعارض منافع وجود ندارد.

ORCID

Sayed Mohammad
Mousavi
Hosein Sattar
Hamid Reza
Fahimitabar

 <https://orcid.org/0000-0002-7186-8072>

 <https://orcid.org/0000-0002-5501-5686>

 <https://orcid.org/0000-0003-3290-3944>

نقش آفرینی علی بن عبدالله وراق رازی در شکل‌گیری مکتوبات حدیثی شیخ صدوق؛ موسوی و همکاران | ۱۰۷

منابع

- ابن اثیر، عزالدین. (بی‌تا). اللباب فی تهذیب الأنساب. بیروت. دار صادر.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (بی‌تا). الف، التوحید، محقق سیدهاشم طهرانی. قم. جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (بی‌تا). ب، الامالی. بی‌جا. موسسه البعثه.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۹۵ ق.). کمال‌الدین و تمام النعمه، محقق علی‌اکبر غفاری. تهران. اسلامیة.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۱۳ ق.). من لایحضره الفقیه، محقق علی‌اکبر غفاری. قم. جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ابن ندیم، محمد بن اسحاق. (۱۴۱۷ ق.). الفهرست. لبنان. دارالمعرفه.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۶۲ ش.). الخصال، به کوشش علی‌اکبر غفاری. قم. بی‌نا.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۲۷۶ ق.). الهدایة. تهران. بی‌نا.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۰۴ ق.). عیون اخبار الرضا (ع). بیروت. بی‌نا.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۶۱ ش.). معانی الاخبار، به کوشش علی‌اکبر غفاری. قم. دارالحديث.
- اردبیلی، محمد بن علی. (۱۴۰۳ ق.). جامع الرواة و ازاحه الاشتباهات عن الطرق و الأسناد. بیروت. دارالاضواء.
- تستری، محمدتقی. (۱۴۱۰ ق.). قاموس الرجال. قم. بی‌نا.
- تفرشی، مصطفی بن حسین. (۱۳۷۷ ش.). نقدالرجال. قم. موسسه آل‌البيت لاحیاء التراث.
- تهرانی، آقابزرگ. (بی‌تا). طبقات اعلام الشیعه. بی‌جا. اسماعیلیان.
- حائری، محمد بن اسماعیل. (بی‌تا). منتهی المقال فی أحوال الرجال. بی‌جا.
- خویی، سید ابوالقاسم. (بی‌تا). معجم رجال الحدیث. قم. موسسه خویی الاسلامیه.
- ذهبی، شمس‌الدین. (۱۴۰۹). تاریخ اسلام و وفیات المشاهیر و الاعلام. بیروت. دارالکتب العربی.
- ستار حسین و موسوی. (۱۴۰۲). سیدمحمد، بازشناسی هویت رجالی و میراث حدیثی احمد بن حسن قطان. دانشگاه میبد. فصلنامه قیم.
- ستار، حسین و موسوی. (۱۴۰۱ ش.). سیدمحمد، ابو احمد عسکری در میراث حدیثی شیعه. مجله تحقیقات علوم قرآن و حدیث، دوره ۱۹، شماره ۲، صفحه ۱۰۷-۱۴۵.

۱۰۸ | دو فصلنامه علمی سراج مُنیر | سال شانزدهم | شماره ۵۱ | پاییز و زمستان ۱۴۰۴

سمعانی، ابوسعید. (۱۳۸۲ ش.). الانساب، محقق عبدالرحمن بن یحیی المعلمی. حیدرآباد. مجلس دائره المعارف العثمانیه.

شیخ طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۶۴ ش.). تهذیب الاحکام. تهران. دارالکتب الاسلامیه.
شیخ طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۷۳ ش.). رجال، محقق جواد قیومی. قم. جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

شیخ طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). الفهرست، تحقیق شیخ جواد قیومی. بی جا.
قمی، حسن بن محمد. (۱۴۲۷ ق.). تاریخ قم. قم. کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی.
قمی، شیخ عباس. (بی تا). الکنی و الالقاب. بی جا.

کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۸۷ ش.). الکافی. قم. دارالحديث.

مامقانی، عبدالله. (۱۳۴۹-۱۳۵۱ ق.). تنقیح المقال، محقق محی الدین مامقانی. نجف. بی نا.
مجلسی، محمد تقی. (۱۴۰۶ ق.). الف، روضه المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه. قم. موسسه فرهنگي اسلامي کوشانبور.

مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۶ ق.). ب، ملاذ الأخبار فی فهم تهذیب الأخبار. قم. کتابخانه آیه الله مرعشی.

محسنی، محمد آصف. (۱۳۹۴ ش.). بدایه علم الرجال. قم. نشر ادیان.

مدرس تبریزی، محمدعلی. (۱۳۶۹ ش.). ریحانه الادب فی تراجم المعروفین بالکنیه او اللقب. تهران. کتاب فروشی خیام.

معارف، مجید. (۱۳۸۸ ش.). محدث صادق. تهران. همشهری.

مهروش، فرهنگ. (۱۳۸۸ ش.). محمد بن احمد شیبانی محدثی از مکتب ری در نسل مشایخ شیخ صدوق. دانشگاه کاشان. مجله حدیث پژوهی.

موسوی اصفهانی، محمد تقی. (بی تا). مکیال المکارم فی فوائد الدعاء للقائم. بی جا.

نجاشی، ابوالعباس. (بی تا). رجال النجاشی، محقق سید موسی شبیری زنجانی. بی جا. موسسه نشر اسلامی.

نجفی یزدی، محمد. (۱۳۹۲ ش.). آشنایی با علم رجال. قم. جامعه المصطفی.

References [In Persian & Arabic]

Ibn Athīr, I. (n.d.). *al-Lubbāb fī Tahdhīb al-Ansāb*. Beirut: Dar Sader.

- Ibn Bābawayh, M. (n.d.). *al-Tawhīd*. (H. Tehrani. Ed). Qom: Jame'at al-Modarresin.
- Ibn Bābawayh, M. (n.d.). *al-Amālī*. N.p.: Mu'assasat al-Ba'tha.
- Ibn Bābawayh, M. (1395). *Kamāl al-Dīn wa Tamām al-Ni'ma*. (A. Ghafari. Ed). Tehran: Islamiyya.
- Ibn Bābawayh, M. (1413). *Man lā Yaḥḍuruhu al-Faqīh*. (A. Ghafari. Ed). Qom: Jame'at al-Modarresin.
- Ibn Nadīm, M. (1417). *al-Fihrist*. Lebanon: Dar al-Ma'rifa.
- Ibn Bābawayh, M. (1362). *al-Khiṣāl*. (A. Ghaffari. Ed). Qom: N.n.
- Ibn Bābawayh, M. (1276). *al-Hidāya*. Tehran: N.n.
- Ibn Bābawayh, M. (1404). *'Uyūn Akhbār al-Riḍā*. Beirut: N.n.
- Ibn Bābawayh, M. (1361). *Ma'ānī al-Akhbār*. (A. Ghaffari. Ed). Qom: Dar al-Hadith.
- Ardabili, M. (1403). *Jāmi' al-Ruwwāt wa Izahat al-Ishtibāhāt 'an al-Turuq wa al-Asnād*. Beirut: Dar al-Adwa'.
- Tustarī, M. (1410). *Qamūs al-Rijāl*. Qom: N.n.
- Tafreshi, M. (1377). *Naqd al-Rijāl*. Qom: Al al-Bayt Institute.
- Tehrani, A. (n.d.). *Ṭabaqāt A'lam al-Shi'a*. N.p.: Isma'iliyyan.
- Hā'irī, M. (n.d.). *Muntahī al-Maqāl fī Aḥwāl al-Rijāl*. N.p.: N.n.
- Khu'ī, A. (n.d.). *Mu'jam Rijāl al-Hadith*. Qom: Al-Khoei Islamic Institute.
- Dhababī, Sh. (1409). *Tarīkh al-Islam wa Waḥayāt al-Mashāhīr wa al-A'lām*. Beirut: Dar al-Kutub al-'Arabi.
- Sattar, H; Musavi, S. M. (1402). "Rediscovering the Biographical-hadith Identity of Ahmad b. Hasan Qattan." *Qayyem Quarterly*. University of Meybod.
- Sattar, H; Musavi, S. M. (1401). "Abū Aḥmad 'Askarī in the Shi'i Hadith Heritage." *Quran and Hadith Studies*. 19(2), 107–145.
- Sam'ānī, A. (1382). *al-Ansāb*. ('Abd al-Rahman b. Yahya al-Mu'allimi. Ed). Hyderabad: Da'irat al-Ma'arif al-'Uthmaniyya.
- Shaykh Ṭūsī, M. (1364). *Tahdhīb al-Aḥkām*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya.
- Shaykh Ṭūsī, M. (1373). *Rijāl*. (J. Qayyumi. Ed.). Qom: Jame'at al-Modarresin.
- Shaykh Ṭūsī, M. (n.d.). *al-Fihrist* (J. Qayyumi. Ed). N.p.: N.n.
- Qummī, H. (1427). *Qom History*. Qom: Ayatollah Mar'ashi Library.
- Qummī, A. (n.d.). *al-Kunya wa al-Alqāb*. N.p.: N.n.
- Kulaynī, M. (1387). *al-Kāfī*. Qom: Dar al-Hadith.
- Mamaqani, A. (1349–1351). *Tanqīḥ al-Maqāl*. (Mamaqani, M. Ed). Najaf: N.n.
- Majlisī, M. (1406). *Rawḍat al-Muttaqīn fī Sharḥ Man lā Yaḥḍuruhu al-Faqīh*. Qom: Islamic Cultural Institute of Kushanpur.

- Majlisī, M. (1406). *Malādh al-Akhyār fī Fahm Tahdhīb al-Akhabār*. Qom: Ayatollah Mar'ashi Library.
- Mohseni, M. (1394). *Bidāyat 'Ilm al-Rijāl*. Qom: Nashr Adyan.
- Modarres Tabrizi, M. (1369). *Rayhānat al-Adab fī Tarājim al-Ma'rūfīn bi al-Kunya aw al-Laqab*. Tehran: Khayyam Bookstore.
- Ma'aref, M. (1388). *Muḥaddith Ṣādiq*. Tehran: Hamshahri.
- Mahrosh, F. (1388). "Muḥammad b. Aḥmad Shaybānī, a Hadith Scholar of Ray in the Chain of Shaykh Saduq's Teachers." *Hadith Studies Journal*. University of Kashan.
- Musavi Isfahani, M. (n.d.). *Mikyāl al-Makārim fī Fawā'id al-Du'a li al-Qā'im*. N.p.: N.n.
- Najāshī, A. (n.d.). *Rijāl al-Najāshī*. (Shubayri Zanjani, M. Ed). N.p.: Islamic Publishing Institute.
- Najafi Yazdi, M. (1392). *Introduction to the Science of Rijāl*. Qom: Al-Mustafa International University.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

استناد به این مقاله: موسوی، سید محمد، ستار، حسین، فهیمی تبار، حمیدرضا. (۱۴۰۴). نقش آفرینی علی بن عبدالله وراق رازی در شکل‌گیری مکتوبات حدیثی شیخ صدوق، دو فصلنامه علمی سراج مُنیر، ۱۶(۵۱)، ۸۵-۱۱۰.

DOI: 10.22054/ajsm.2025.78588.2016

Seraje Monir is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.